

«Χωρισμός ή σχέσεις μεταξύ Έκκλησίας και Πολιτείας»

*Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου **Γεροθέου***

Κατά καιρούς γίνονται διάφορες συζητήσεις και ανταλλαγή απόψεων για τόν λεγόμενο «χωρισμό Έκκλησίας και Πολιτείας». Τήν άφορμή τήν δίνουν οί πολιτικοί, οί όποιοι μέ τόν τρόπο αυτόν θέλουν νά εφαρμόσουν τίς ιδεολογικές τους άρχές ή άκόμη θέλουν νά δικαιολογήσουν τήν άβελτηρία τους σέ άλλα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, και οί έκκλησιαστικοί παράγοντες άντιδροϋν σπασμωδικά ή άρνούνται κάθε σκέψη για περαιτέρω συζήτηση.

Στό παρελθόν άσχολήθηκα μέ τό θέμα αυτό κυρίως ώς έκπρόσωπος τής Διαρκούς Ίερās Συνόδου, αλλά και τής Ίεραρχίας τής Έκκλησίας, και έγγραφα διάφορα κείμενα ή άπάντησα σέ έρωτήσεις μέ σκοπό τήν ένημέρωση όσων ένδιαφέρονται για τό θέμα.

Φυσικά, έχουν γραφή άξιόλογα έπιστημονικά κείμενα γύρω από τό θέμα αυτό, μέ ισχυρή νομική και θεολογική βιβλιογραφία, αλλά μέ τά όσα ακολουθήσουν θά ήθελα νά κωδικοποιήσω μερικές άπόψεις μου μέ τρόπο άπλό και κατανοητό, άποφεύγονας νομικούς όρους και έπιστημονική άνάλυση.

1. «Κράτος και Έκκλησία»

Όταν γίνεται λόγος για «χωρισμό Κράτους και Έκκλησίας», πολλοί έννοοϋν δύο θεσμούς πού εΐναι μεταξύ τους ένωμένοι και πρέπει νά χωρίσουν. Θα πρέπει νά δοϋμε ποιό εΐναι αυτοί οί θεσμοί για τούς όποιους επιδιώκεται ό χωρισμός.

Όταν λέμε Κράτος-Πολιτεία, έννοοϋμε όλη τήν συντεταγμένη Πολιτεία μέ τά όργανά της, έννοοϋμε τούς πολίτες μιās χώρας μαζί μέ τούς έκλεγμένους άρχοντες, αλλά και τούς νόμους επί τη βάσει τών όποιών λειτουργεί ή Πολιτεία αυτή. Και όταν λέμε Έκκλησία, έννοοϋμε όλα τά μέλη της πού εΐναι βαπτισμένα και κατά ποικίλους τρόπους και βαθμούς ζοϋν μέσα στην Έκκλησία, καθώς επίσης και τά όργανά της, ήτοι τήν Ίερά Σύνοδο, τίς Μητροπόλεις, τίς Ένορίες, τίς Μονές, πού έχουν ρυθμισθή νά λειτουργοϋν σύμφωνα μέ τό κανονικό και έκκλησιαστικό δίκαιο.

Ἔχοντες αὐτά ὑπ' ὄψη, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν Ἐκκλησία πού πρέπει, κατὰ τὴν γνώμη μερικῶν, νά χωρίση ἀπὸ τὸ Κράτος, ἐννοοῦνται τρεῖς πραγματικότητες. Ἡ μία εἶναι τὰ μέλη της, ἡ δεύτερη εἶναι ἡ παράδοσή της καὶ ἡ τρίτη εἶναι ἡ διοίκησή της.

Τὰ **μέλη τῆς Ἐκκλησίας** προφανῶς δέν μποροῦν νά χωρίσουν ἀπὸ τὸ Κράτος, γιατί εἶναι ταυτοχρόνως πολίτες τοῦ συγκεκριμένου Κράτους, ἀκόμη καὶ σχεδόν ὅλοι οἱ πολιτικοὶ Ἡγέτες εἶναι μέλη της μέ τὸ Βάπτισμα.

Ἡ **παράδοση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας** πού ἔχει ἐμποτισθῆ ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι δύσκολο νά χωρισθῆ ἀπὸ τὸ Κράτος, ἀφοῦ αὐτή ἡ παράδοση ἔχει ἀποτυπωθῆ ἐν πολλοῖς καὶ στά ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν κατοίκων τῆς Πολιτείας καὶ δέν μπορεῖ εὐκόλα ἡ Πολιτεία νά ἀποδεσμευθῆ ἀπὸ αὐτήν, διότι οἱ πολίτες ἐπιθυμοῦν νά τηροῦν αὐτές τίς παραδόσεις πού ἔχουν σχέση μέ τίς ἐορτές καὶ τὸν τρόπο ζωῆς. Ἔτσι, ὅταν μερικοὶ μέ τὸν λεγόμενο «χωρισμὸ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας» ἐννοοῦν τὸν χωρισμὸ μεταξύ Ἐθνους καὶ Πολιτείας, δηλαδή ἐπιθυμοῦν τὴν ἀποδόμηση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Χώρας μας καὶ τὴν πλήρη ἐκδυτικοποίησή της, δείχνουν ὅτι τὸ πρόβλημα εἶναι βαθύτερο.

Ὅποτε, ἀπομένει νά ἐννοεῖται ὡς χωρισμὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ Κράτος, **ὁ χωρισμὸς τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν διοίκηση τοῦ Κράτους**. Αὐτὸ ἐν πολλοῖς ὑπάρχει σήμερα, ἄλλωστε γι' αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ «διακριτότητα τῶν ρόλων», ἀρκεῖ νά τηροῦνται καλά τὰ νενομισμένα καὶ ἴσως ἀκόμη χρειασθῆ νά γίνουν μερικές ἐπὶ πλεόν ἀλλαγές καὶ ὀριοθετήσεις γιὰ τὴν καλύτερη λειτουργία τῶν σχέσεων μεταξύ τους.

2. Χωρισμὸς ἢ ἀναθεώρηση-ὀριοθέτηση τῶν σχέσεων;

Ἐπειδὴ στίς συζητήσεις γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ χωρισμὸ μεταξύ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἡ φράση «χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας» εἶναι ἀδόκιμος, ἐνῶ πῖο δόκιμος ὅρος εἶναι ἡ φράση «**ὀριοθέτηση τῶν σχέσεων** μεταξύ ἐκκλησιαστικῆς καὶ κρατικῆς διοίκησης». **Δέν πρόκειται γιὰ χωρισμὸ, ἀλλὰ γιὰ σχέσεις.**

Ἡ ἐννοια τοῦ χωρισμοῦ ἐννοεῖται μέ τὸν ἀποχωρισμὸ καὶ αὐτὸ ἐρμηνεύεται μέ τὴν ἐννοια τοῦ διαζυγίου, δηλαδή τελεία διακοπή τῶν σχέσεων. Σύμφωνα μέ τὴν ἄποψη αὐτή, θά πρέπει τὸ Κράτος νά ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὴν σχέση του μέ τὴν Ἐκκλησία ἢ ἡ Ἐκκλησία νά χωρισθῆ ἀπὸ τὸ Κράτος. Αὐτὸ, ὅμως, δέν μπορεῖ νά γίνῃ, ἀπόλυτα καὶ διαλεκτικά, σέ μιά συντεταγμένη Πολιτεία.

Αυτό λέγεται από την άποψη ότι ούτως ή άλλως η Έκκλησία ως ένας οργανισμός σε ένα Κράτος θα πρέπει να έχει κάποια σχέση μαζί του, αφού δεν μπορεί να είναι απολύτως ανεξάρτητη από αυτό. **Τίποτε μέσα σε ένα Κράτος δεν μπορεί να είναι τελείως ανεξάρτητο**, γιατί τότε αυτό θα ήταν ένα κράτος εν κράτει. Κάθε οργανισμός, ακόμη και ένα σωματείο έχει μία νομική προσωπικότητα, δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, έχει κάποια σχέση με το Κράτος.

Αυτή η σχέση κρατικής και εκκλησιαστικής διοίκησης καθορίζεται με τον Καταστατικό Χάρτη της Έκκλησίας, που είναι νόμος της Πολιτείας, όπως υφίσταται και ο καταστατικός νόμος για την Έκκλησία της Κρήτης και ο Καταστατικός Χάρτης του Αγίου Όρους. Οι Καταστατικοί αυτοί Χάρτες καθορίζουν την σχέση των Έκκλησιών, στις όποιες αναφέρονται, προς την Πολιτεία.

Έπανελημμένως έχω γράψει ότι η λέξη «χωρισμός» –είτε απόλυτος είτε χαλαρός– είναι λάθος και πρέπει το γρηγορότερο να αντικατασταθῆ. Και αυτό γιατί η Έκκλησία δεν είναι μόνον η εκκλησιαστική διοίκηση, ή Πολιτεία δεν είναι μόνον η κρατική διοίκηση, και ο «χωρισμός Έκκλησίας και Πολιτείας» δεν νοείται σε μία δημοκρατική Πολιτεία.

Με άλλα λόγια, η λέξη *χωρισμός* φέρει στην μνήμη μας τα διαζύγια του γάμου –τελικά ή συναισθηματικά– με τα όποια διαλύονται οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων, με όλες τις συνέπειές τους. Αυτό, όμως, δεν μπορεί να εφαρμοσθῆ στο θέμα της κρατικής και της εκκλησιαστικής διοίκησης. Σε κάθε ευνουμούμενη Πολιτεία οποιοσδήποτε οργανισμός, σωματείο, κλπ., έχει κάποια σχέση με το Κράτος, κανένας δεν είναι άσχετος και ανεξάρτητος.

Οπότε, οποιαδήποτε αλλαγή στο θέμα αυτό δεν θα ονομάζεται χωρισμός, αφού θα υπάρχει μία σχέση, ἔστω και χαλαρή. Άλλωστε, το φαινόμενο του θρησκευέσθαι ἢ τοῦ μή θρησκευέσθαι ἀπό τούς πολίτες πάντοτε θά ρυθμίζεται Συνταγματικά, κατά την άποψη ἐγκρίτων συνταγματολόγων. Δεν μπορεί ποτέ ἡ Έκκλησία ἢ μία θρησκευτική ὀργάνωση νά εἶναι κράτος ἐν κράτει.

Άκόμη και τό Βατικανό, πού εἶναι ἀνεξάρτητο Κράτος, ἔχει σχέση μέ τό Ἰταλικό Κράτος μέ τό κονκορδάτο (συμφωνία). Συγκεκριμένα, στό ἄρθρο 7 τοῦ Ἰταλικοῦ Συντάγματος τοῦ 1948 γίνεται λόγος γιά τό ὅτι «ἡ Πολιτεία καί ἡ Καθολική Έκκλησία, καθεμία στόν δικό της χῶρο, εἶναι ἀνεξάρτητες καί κυρίαρχες. Οἱ **σχέσεις μεταξύ τους** ρυθμίζονται ἀπό τίς συνθήκες τοῦ Λατερανοῦ...». Ἐπίσης στό ἄρθρο 137 τοῦ θεμελιώδους νόμου τῆς Βόννης τοῦ 1949

γράφεται ότι στην Γερμανία «οί θρησκευτικές κοινότητες παραμένουν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου».

Άκριβώς γι' αυτόν τον λόγο αισθάνομαι ικανοποίηση, επειδή πολλοί είδημονες δέν κάνουν πλέον λόγο για «χωρισμό Έκκλησίας- Πολιτείας», αλλά για «όριοθέτηση τών σχέσεων μεταξύ Έκκλησίας και Πολιτείας», τό καλύτερο δε είναι νά όνομάζεται **«όριοθέτηση τών σχέσεων μεταξύ έκκλησιαστικής και κρατικής διοίκησης»**. Άλλωστε, ακόμη και στό Βυζάντιο δέν γινόταν λόγος για σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας, αλλά για σχέση και διαφορά μεταξύ «Ίερωσύνης και Βασιλείας», πού άποδίδει καλύτερα τήν σχέση και διαφορά μεταξύ έκκλησιαστικής και κρατικής διοίκησης.

3. Τό Σύνταγμα για τήν σχέση μεταξύ έκκλησιαστικής και κρατικής διοίκησης

Άναφερόμενος στό άρθρο 3 του Συντάγματος πρέπει νά σημειωθή ότι αυτό είναι σαφέστατο και καθορίζει τίς σχέσεις μεταξύ έκκλησιαστικής και κρατικής διοίκησης. Όταν τό άρθρο αυτό έρμηνευθή μέ νηφαλιότητα, τότε θά διαπιστωθή ότι περιγράφει τήν διακριτότητα τών ρόλων μεταξύ έκκλησιαστικής και κρατικής διοίκησης.

Άκόμη, όπως έχει γράψει ό Ευάγγελος Βενιζέλος, τό άρθρο 3 του Συντάγματος, πού καθορίζει τό αυτοδιοίκητο της Έκκλησίας, ουσιαστικά είναι «ένα από τά ύποκείμενα της θρησκευτικής έλευθερίας», τήν όποία καθορίζει τό 13^ο άρθρο του Συντάγματος, «και όχι κάμψη της θρησκευτικής έλευθερίας». Έπομένως, βαρύνουσα άξία έχει τό άρθρο 13.

Και επειδή ζοῦμε σέ μία εποχή στην όποία γίνεται πολύς λόγος για τήν έλευθερία του άνθρώπου και επειδή ή Όρθόδοξη Έκκλησία σέβεται τήν έλευθερία του κάθε άνθρώπου –των μελών της και των έκτός αυτής– γι' αυτόν τον λόγο οι όποιες νομοθετήσεις γίνουν εκ μέρους της Πολιτείας, ως προς τον σεβασμό της έλευθερίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή και της έλευθερίας του κάθε άνθρώπου-πολίτη (γάμος, άποτέφρωση, κηδεία κλπ.), μπορούν νά γίνουν μέ νόμους, βάσει του άρθρου 13 του Συντάγματος. Και, φυσικά, αυτό είναι άρμοδιότητα της Πολιτείας και δέν μπορεί νά φέρη αντίρρηση όποιοσδήποτε Κληρικός σέ θέματα πού άφορούν τά «πιστεύω» και τίς έλευθερίες κάθε πολίτη, διαφυλάσσοντας όμως τίς θεολογικές άρχές.

Όπότε, δέν μπορούμε νά κάνουμε λόγο για χωρισμό Έκκλησίας και Πολιτείας, αλλά για όριοθέτηση τών σχέσεων μεταξύ έκκλησιαστικής και κρατικής διοικήσεως.

Καί αὐτή ἡ ἀναθεώρηση ἢ ὀριοθέτηση τῶν σχέσεων μεταξύ ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης πρέπει νά γίνη, κατά τήν γνώμη μου, μόνον σέ δύο σημεία, ἤτοι στόν Καταστατικό Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί στόν Νόμο περί Ἐκκλησιαστικῶν Δικαστηρίων. Αὐτά τά δύο θέματα δημιουργοῦν τήν ἐμπλοκή μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης. Φυσικά αὐτό ἄν γίνη γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, θά πρέπει νά γίνη καί γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Κρήτης καί γιά τό Ἅγιον Ὄρος, τῶν ὁποίων οἱ σχέσεις μέ τήν Πολιτεία καθορίζονται μέ Καταστατικούς Χάρτες, πού εἶναι νόμοι τῆς Πολιτείας. Αὐτό δημιουργεῖ ιδιαίτερα προβλήματα, γιατί ὅπως θά τονισθῆ πῶς κάτω, αὐτό τό θέμα ἀφορᾷ καί τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά παραμείνῃ ἔξω ἀπό τήν συζήτηση αὐτή.

Πάντως, αὐτό πρέπει νά γίνη μέσα ἀπό ἕναν ἤρεμο καί εὐκρινῆ διάλογο, χωρίς ἰδεολογικές ἀντιπαλότητες γιά τό καλό καί τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Πολιτείας καί γενικά τοῦ λαοῦ, ὅπως θά γραφῆ πῶς κάτω.

4. Προσπάθειες γιά τόν «χωρισμό» ἢ ὀριοθέτηση τῶν σχέσεων

Ὁ λεγόμενος «χωρισμός Ἐκκλησίας καί Πολιτείας» χρησιμοποιεῖται πολλές φορές γιά διαφόρους λόγους, ἀλλά τελικά ὅσες φορές χρειάστηκε νά προχωρήσῃ, κάτι ἔγινε καί ἀποσοβήθηκε. Νομίζω, λοιπόν, ὅτι ὑπάρχουν ὑποσχέσεις καί προγράμματα τῶν Κομμάτων γιά τόν «χωρισμό Ἐκκλησίας καί Πολιτείας», ἀλλά οὔτε καθορίζεται τί σημαίνει χωρισμός, κι ἄν μπορεῖ νά γίνη νομικά σέ ἕνα εὐνομούμενο Κράτος, οὔτε ὑπάρχει πολιτική βούληση γιά ἕνα τέτοιο ἔργο. Ἡ ἱστορία τοῦ θέματος αὐτοῦ τό ἀποδεικνύει περίτρανα.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό ἔτος 1987-88 συγκροτήθηκε μιά Μικτή Ἐπιτροπή ἀπό μέλη τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Πολιτείας γιά νά μελετήσῃ τίς σχέσεις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν «θεσμῶν», ἡ ὁποία Ἐπιτροπή, ὕστερα ἀπό πολλές (36) πολύωρες Συνεδριάσεις, κατήρτισε ἕνα «προσχέδιο συμφωνίας Πολιτείας καί Ἐκκλησίας», καθώς ἐπίσης κατήρτισε ἕνα «προσχέδιο Νόμου περί τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», στό ὁποῖο καθορίστηκαν οἱ σχέσεις μεταξύ ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης, γιά τό καλό καί τῶν δύο αὐτῶν «θεσμῶν» τῆς Χώρας μας.

Μεταξύ τῶν προτάσεων ἦταν νά καταρτισθῆ νέος Καταστατικός Χάρτης πού νά ἔχη λίγα ἄρθρα καί πολλές ἐξουσιοδοτήσεις κανονιστικοῦ περιεχομένου καί νά χαρακτηρισθῆ ἡ Ἐκκλησία καί ὅλοι οἱ ὀργανισμοί της ὡς Νομικά Πρόσωπα Εἰδικοῦ Χαρακτήρα (Ἐκκλησιαστικά Νομικά Πρόσωπα) καί συγχρόνως νά ρυθμισθοῦν ὅλα τά ἄλλα θέματα, τά ὁποῖα ἄπτονται τῶν

σχέσεων μεταξύ της κρατικής και της εκκλησιαστικής διοίκησης για τό καλό της κοινωνίας καί τοῦ λαοῦ.

Αἰσθάνθηκα δέ βαθειά ἔκπληξη, ὅταν πρὶν ἀπό χρόνια διάβασα τά κείμενα αὐτά, καί πολλές φορές διερωτήθηκα: Γιατί δέν ἐτέθησαν αὐτά τά προσχέδια τότε σέ ἐφαρμογή καί δέν ἔγιναν νόμοι τοῦ Κράτους, ἀφοῦ εἶχαν τήν σύμφωνη γνώμη τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Πολιτείας καί εἶχαν εὐεργετικές διατάξεις γιά τόν τρόπο τῆς συνεργασίας μεταξύ τους;

Θεωρῶ ὅτι, ἂν τότε γινόταν αὐτό, τά πράγματα θά ὀδηγοῦνταν σέ ἕναν καλό δρόμο καί θά ἀποφεύγαμε ὄλο αὐτό τό διάστημα τίς ἀτέρμονες καί ζημιογόνες συζητήσεις γιά τόν λεγόμενο «χωρισμό Ἐκκλησίας καί Πολιτείας».

Βέβαια, γνωρίζω ὅτι ὑπῆρξαν διάφοροι ἀνασχητικοί παράγοντες πού συνετέλεσαν στό νά μήν ἐφαρμοσθῆ αὐτή ἢ κατ' ἀρχήν συμφωνία μεταξύ Ἐκκλησίας καί Πολιτείας, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται τό λεγόμενο πολιτικό κόστος, λόγω τῶν ἐπικείμενων τότε ἐκλογῶν, ὁ ἐνδεχόμενος φόβος τῆς Πολιτείας γιά μιὰ Ἐκκλησία πού θά ἦταν πιο ἐλεύθερη καί ἀπαλλαγμένη ἀπό τόν ἀσφυκτικό ἔλεγχό της, ἢ στάση πού θά τηροῦσαν τά ἄλλα θρησκευματα κλπ. Ἀλλά οἱ ἴδιοι αὐτοί παράγοντες ἰσχύουν καί σήμερα καί δέν γνωρίζω πῶς μποροῦν νά ξεπεραστοῦν.

Πάντως, ἡ δυσπραγία αὐτή γίνεται φανερή ἀπό ἕναν σημαντικό λόγο. Νομίζω ὅτι ἡ Πολιτεία δέν θά ἠθελε ποτέ μιὰ ἀνεξέλεγκτη καί ἐλεύθερη Ἐκκλησία, γιατί δέν γνωρίζει πού θά μπορούσε νά ὀδηγήσει αὐτή ἢ ἐλευθερία, μέ τήν διατάραξη τῆς ἐνότητος τοῦ κοινωνικοῦ ἴσοῦ, ἀφοῦ ἐνδεχομένως θά μπορούσε νά εὐνοήσει τήν «ἐλευθερία» μερικῶν Μητροπολιτῶν ἢ τήν ἀνταρσία μερικῶν Πρεσβυτέρων καί μοναχῶν.

Ἄλλωστε, ὅπως ἔχει παρατηρηθῆ, ὁ χαρακτηρισμός τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ ὄλες τίς ἐπί μέρους κοινότητες ὡς Νομικοῦ Προσώπου Δημοσίου Δικαίου ἔγινε ὥστε τό Κράτος νά ἐλέγχει τήν Ἐκκλησία, ὅπως ἐπιβεβαιώνει ἡ πικρή ἐμπειρία τόσων χρόνων.

5. Θέματα πού κακῶς τίθενται γιά τόν «χωρισμό»

Προηγουμένως, ἀνέφερα ὅτι κατὰ τήν γνώμη μου ἡ ἐνδεχόμενη σαφέστερη ὀριοθέτηση μεταξύ τῆς εκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης πρέπει νά γίνη μόνον σέ δύο σημεία, ἤτοι στήν κατάρτιση νέου Καταστατικοῦ Χάρτου πού νά ἔχη μερικά βασικά ἄρθρα πού νά καθορίζουν τήν νομική προσωπικότητα τῆς Ἐκκλησίας καί νά δίνη πολλές ἐξουσιοδοτήσεις στήν

Ἐκκλησία γιά τήν διοίκησή της, σύμφωνα μέ τό Κανονικό της δίκαιο, καί στόν Νόμο περί Ἐκκλησιαστικῶν Δικαστηρίων.

Ὅμως, κάθε φορά πού γίνεται λόγος γιά τόν «χωρισμό Ἐκκλησίας καί Πολιτείας» πού οὕτως ἤ ἄλλως εἶναι ἀδόκιμος ὄρος, ὅπως προαναφέρθηκε, τίθενται διάφορα ζητήματα, ὅπως ἡ μισθοδοσία τοῦ κλήρου, τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στά Σχολεῖα, ἡ ἐπιλογή τῶν πολιτῶν σέ διάφορα προσωπικά ζητήματα, ἤτοι ὁ πολιτικός γάμος, ἡ πολιτική κηδεῖα, ἡ ἀποτέφρωση τῶν σωμάτων, οἱ ἐθνικές ἐορτές κλπ.

Θεωρῶ ὅτι ὅλα αὐτά τά θέματα δέν μποροῦν νά τεθοῦν στήν συζήτηση γιά τήν ὀριοθέτηση τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης, γιά τούς ἐξῆς ἀπλούς λόγους.

Ἡ μισθοδοσία τῶν Κληρικῶν γίνεται ὕστερα ἀπό τίς κατά καιρούς συμβάσεις πού ὑπογράφηκαν μεταξύ τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Πολιτείας, μέ τίς ὁποῖες συμβάσεις παραχωρήθηκαν σταδιακά τά 96% τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας προκειμένου νά μισθοδοτοῦνται οἱ Κληρικοί, παντός βαθμοῦ, ἀκόμη καί γιά τήν καλή λειτουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί γενικῆς ἐκπαίδευσης, σύμφωνα μέ συντριπτικά στοιχεῖα τά ὁποῖα ἔφερε στό φῶς ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί Πάσης Ἑλλάδος κ. Ἰερώνυμος. Τό Κράτος εἶναι ὑποχρεωμένο νά ἐφαρμόζη τίς Συμβάσεις πού αὐτό ὑπέγραψε.

Ἐάν, ὅμως, παρ' ἐλπίδα ἡ Πολιτεία θελήσει νά διακόψει τήν μισθοδοσία τῶν Κληρικῶν, τότε θά πρέπει νά καταργηθοῦν ὅλες οἱ συμβάσεις μέ τίς ὁποῖες τό Κράτος ἀπαλλοτρίωσε τήν περιουσία τῆς Ἐκκλησίας, μέ σκοπό νά μισθοδοτῆ τούς Κληρικούς, καί νά ἐπιστραφοῦν οἱ περιουσίες αὐτές στήν Ἐκκλησία ἢ νά ἀποτιμηθῇ ἡ ἀξία τους μέ τά σημερινά δεδομένα καί νά δοθοῦν τά χρηματικά ποσά στήν Ἐκκλησία γιά τήν μισθοδοσία τοῦ Κλήρου.

Πρέπει, ὅπωςδήποτε νά ἐξετασθῇ αὐτή ἡ σημαντική παράμετρος τοῦ θέματος, γιατί, ἂν δέν λυθῇ, τότε τό Κράτος θά εἶναι ἀσυνεπές καί ὅπωςδήποτε ὑπεύθυνο γιά τήν κατάσταση στήν ὁποία θά περιέλθουν οἱ Κληρικοί μέ τίς οἰκογένειές τους, μέ φοβερές συνέπειες γιά τήν ἴδια τήν Πολιτεία, δεδομένου ὅτι οἱ Κληρικοί μέ τό ποιμαντικό καί πολιτιστικό τους ἔργο συντελοῦν στήν καλή λειτουργία τῆς κοινωνίας.

Τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρέωση μιᾶς εὐνομούμενης Πολιτείας, ὅπως γίνεται σέ ὅλες τίς Χῶρες τῆς Εὐρώπης, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τίς Εὐρωπαϊκές συνθήκες, ἡ παιδεία προσφέρεται στούς μαθητές, ἀνάλογα μέ τίς θρησκευτικές καί φιλοσοφικές πεποιθήσεις τῶν γονέων τους, ὅπως τό καταγράφει ἡ Σύμβαση τῆς Ρώμης. Ἀκόμη, ἡ ὑπεύθυνη Πολιτεία εἶναι ὑποχρεωμένη, σύμφωνα μέ ἀποφάσεις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, νά

προστατεύση τήν ψυχική υγεία τῶν Πολιτῶν της, ἀπό ἐγκληματικές θρησκευτικές σέκτες, παραθρησκευτικές ομάδες μέ τίς καταστροφικές λατρεῖες τους, πού στρέφονται ἐναντίον τῆς ἀκεραιότητος καί αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν Πολιτῶν της.

Ἡ **ἐπιλογή τῶν Πολιτῶν** σέ διάφορα ἐπί μέρους θέματα, ὅπως τόν γάμο, τήν κηδεία, τήν ἀποτέφρωση τῶν σωμάτων κλπ. εἶναι βασικά ἀρμοδιότητες τῆς Πολιτείας νά τά ρυθμίξη μέ βάση τό 13^ο ἄρθρο τοῦ Συντάγματος, τό ὁποῖο ὑπέρεκειται τοῦ 3 ἄρθρου τοῦ Συντάγματος. Φυσικά, ἡ Ἐκκλησία δέν μπορεῖ νά συνευδοκήση σέ πράξεις πού εἶναι ἀντίθετες μέ τήν δογματική διδασκαλία της, ἀλλά αὐτό ἀφορᾷ μόνον τά μέλη της καί βεβαίως καί αὐτά τά μέλη της ἔχουν τήν δυνατότητα τῶν ἐπιλογῶν τους, μέ ὅλες τίς συνέπειες πού προέρχονται ἀπό τίς ἐπιλογές αὐτές.

Ὁ **ἐορτασμός τῶν ἐθνικῶν ἐπετειῶν** δέν ἐμπλέκεται στά θέματα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας πού πρέπει νά τεθοῦν στήν διαπραγματεύση τοῦ λεγομένου χωρισμοῦ. Τά ἐθνικά γεγονότα ἀνταποκρίνονται στήν κοινή προσπάθεια ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πού θρησκεύει καί ἐκκλησιάζεται, καθῶς ἐπίσης ἀποτελοῦν φανέρωση τῆς ἐνότητος καί τῆς ὁμοψυχίας τοῦ λαοῦ καί τῶν πολιτικῶν καί θρησκευτικῶν ἡγετῶν του. Ἐπομένως, ὁ ἐορτασμός τῶν ἐθνικῶν ἐπετειῶν δείχνει τήν ἐνότητα τοῦ ἔθνους μας καί ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔπαιξε σημαντικό ρόλο γι' αὐτήν τήν ἐνότητα.

Ἀπόδειξη αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες-Ρωμηοί σέ ὁποιοδήποτε μέρος τῆς γῆς κι ἂν βρίσκονται ἐορτάζουν τίς ἐθνικές ἐπετείες μέ ἐκκλησιαστικές καί πολιτικές ἐκδηλώσεις, χωρίς οἱ ἑλληνικές κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ νά εἶναι ταυτισμένες μέ τό Κράτος στό ὁποῖο εὐρίσκονται.

Ἐπομένως, ὁ ἐορτασμός τῶν ἐθνικῶν ἐπετειῶν δέν ὑπάγεται στόν λεγόμενο χωρισμό ἢ στόν τρόπο σχέσεως μέ τήν Ἐκκλησία, γιατί αὐτό εἶναι ἐθνικό θέμα καί κανείς δέν μπορεῖ νά διανοηθῆ νά χωρίση τό Ἔθνος ἀπό τήν Ἐκκλησία. Καί ἂν τό θελήση, δέν θά μπορέση νά τό πραγματοποιήση, γιατί ὅλος ὁ ρωμαϊκός-ἑλληνικός πολιτισμός εἶναι ἐμποτισμένος ἀπό τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί τήν λατρεία της, σύμφωνα ἄλλωστε μέ τήν βασική ἀρχή, ὅπως τήν ἐξέφρασε ὁ Max Weber, ὅτι ἡ θρησκεία ἐνός λαοῦ εἶναι τό κέντρο καί ἡ βάση τοῦ πολιτισμοῦ του.

Φυσικά, μπορεῖ νά βρεθῆ ἓνας ἰδιαίτερος τρόπος, κατάλληλος πρὸς τόν ἐορτασμό, πού νά ἀνταποκρίνεται στήν σύγχρονη πραγματικότητα, ἀλλά δέν μπορεῖ νά προσβληθῆ ἡ ἱστορική μνήμη καί ἡ παράδοση τῶν πρωτεργατῶν τῶν ἐθνικῶν ἐπετειῶν, γιατί αὐτό θά ἀποτελοῦσε ἰσχυρή ἔνδειξη τῆς

αναδομήσεως του πολιτισμού μας, και αυτό θα συνεπάγεται απώλεια της εθνικής μνήμης.

Άλλα ζητήματα που αναφέρονται στην καταγραφή των θρησκευτικών δεδομένων σέ επίσημα κρατικά έγγραφα μπορούν να ρυθμισθούν μέ έναν σοβαρό και υπεύθυνο διάλογο μεταξύ των Όργάνων της Πολιτείας και της Ίερᾶς Συνόδου και των Όργάνων της. Πράγματι ἔμεϊς οί Κληρικοί δέν μπορούμε νά ἀσκοῦμε κρατική διοίκηση.

Ἐπίσης, χρειάζεται καί ειδική συζήτηση γιά τήν **νομική προσωπικότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν νομικῶν Προσώπων**, ἄν θά εἶναι Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, ἢ Νομικά Πρόσωπα Εἰδικοῦ-Ἐκκλησιαστικοῦ Χαρακτήρα. Εἶναι ἓνα θέμα πού χρήζει ιδιαίτερης συζήτησης, ἀφοῦ ληφθῆ ὑπ' ὄψη ἡ Εὐρωπαϊκή πρακτική.

Ἐπόμενο, ὁμως, εἶναι ὅτι θά πρέπει νά ρυθμισθοῦν ἀνάλογα καί **οί σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μέ τούς Μουσουλμάνους** τῆς Θράκης καί νά μελετηθῆ τό θέμα αὐτό σέ σχέση μέ τήν συνθήκη τῆς Λωζάνης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οί θρησκευτικοί ἀρχηγοί (Μουφτής) θεωροῦνται ὡς «δημόσιοι λειτουργοί». Ἀκόμη αὐτό πρέπει νά γίνη καί μέ τίς **Ἰσραηλιτικές Κοινότητες** πού εἶναι Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου.

Καί αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνη, γιατί δέν εἶναι ὀρθό νά ὑποβιβασθῆ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, χωρίς νά ἐξεταστοῦν οί σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μέ τίς Μουφτεῖες καί τίς Ἰσραηλιτικές Κοινότητες, γιατί θά προκαλέση σοβαρά προβλήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Αὐτό, βέβαια, σημαίνει ὅτι ἡ νομική προσωπικότητα πρέπει νά ἐξετασθῆ μέ τήν ἀρχή τῆς ἰσονομίας πού ἐπικρατεῖ σέ μιά εὐνομούμενη Πολιτεία, πού εἶναι βασική συνταγματική ἐπιταγή.

6. Οἱ σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο

Κάνοντας λόγο γιά ἀναθεώρηση-ὀριοθέτηση τῶν σχέσεων μεταξύ ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης πρέπει, ὅπωςδῆποτε, νά γίνη συζήτηση μεταξύ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, διότι πρέπει νά παραμείνουν σέ ἰσχύ ὁ Συνοδικός καί Πατριαρχικός Τόμος τοῦ 1850 καί ἡ Πατριαρχική καί Συνοδική Πράξη τοῦ 1928, ὅπως ἐπίσης καί οἱ κανονικές σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μέ τό Ἅγιον Ὅρος, τά Δωδεκάνησα καί τήν Ἐκκλησία τῆς Κρήτης. Δέν εἶναι δυνατόν νά γίνονται μονομερεῖς ἀναθεωρήσεις.

Κατ' ἀρχήν θέλω νά τονίσω ὅτι δέν θεωρῶ ὅτι ἡ Ἑλληνική Πολιτεία πρέπει νά προχωρήσῃ σέ συζήτηση γιά ἀναθεώρηση τῶν σχέσεων της μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, γιατί αὐτό θά εἶναι «ἔγκλημα» ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικότερα. Ἀλλά τό χρησιμοποιῶ μόνον ὡς ἐπιχείρημα, ἀπό τήν ἄποψη ὅτι δέν εἶναι εὐκόλο νά ζητᾶ ἡ Ἑλληνική Πολιτεία τήν ἀναθεώρηση τῶν σχέσεων της μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί νά μὴ συζητᾶ τό θέμα αὐτό μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, στό ὁποῖο ὑπάγονται κανονικά καί πνευματικά πολλές Μητροπόλεις πού εὐρίσκονται στό Ἑλληνικό Κράτος.

Γενικά, νομίζω ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναθεωρηθοῦν καί νά ὑποβιβασθοῦν οἱ σχέσεις τοῦ Κράτους μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί νά ἀγνοῆται τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἀφοῦ σέ αὐτό ἀνήκουν κανονικῶς καί πνευματικῶς οἱ Μητροπόλεις τῶν λεγομένων «Νέων Χωρῶν», πού χαρακτηρίζονται ὡς Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἐν Ἑλλάδι καί συναποτελοῦν μαζί μέ τήν Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος.

Ἔπειτα, στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο ἀνήκουν κανονικά, πνευματικά καί διοικητικά τό Ἅγιον Ὅρος καί οἱ Μητροπόλεις τῆς Δωδεκανήσου καί σέ αὐτό ὑπάγεται κανονικῶς ἡ ἡμιαυτόνομη Ἐκκλησία τῆς Κρήτης. Καί εἶναι γνωστόν ὅτι οἱ σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο **εἶναι σχέσεις ὁμοταξίας** καί καθορίζονται ἀπό τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος.

Καί τό ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι ἐάν εἶναι εὐκόλη ἡ ἀναθεώρηση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. **Νομίζω ὅτι οὔτε κἄν πρέπει νά γίνεται μιά τέτοια συζήτηση.** Ἀρκετά τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο αἰμορράγησε ἀπό ἄστοχες ἐνέργειες τῶν διαφόρων πολιτικῶν ἡγετῶν τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐπειδή τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο ἀσκεῖ μιά «συνδιοίκηση» μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, λόγω τῶν Μητροπόλεων του ἐν Ἑλλάδι, πού ἔχουν παραχωρηθῆ «ὑπό τύπον προσωρινότητος» στήν διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, διερωτῶμαι πῶς μπορεῖ νά γίνῃ ὁποιαδήποτε ἀναθεώρηση τῆς σχέσεως σέ βάρος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, χωρίς τήν σύμφωνη γνώμη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου; Νομίζω ὅτι τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο δέν θά παραμείνῃ ἀδρανές σέ τέτοιες ἐνέργειες.

Γι' αὐτό, ἂν ἡ Κυβέρνηση θελήσῃ νά ἀνοίξῃ μιά συζήτηση γιά τήν ἀναθεώρηση τῶν σχέσεων μεταξύ κρατικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης, **πρέπει νά ἀρχίσῃ νά συζητᾶ τό θέμα πρωτίστως μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο.**

7. Βασικές αρχές

Ἡ συζήτηση μεταξύ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί τῆς Κυβέρνησης γιά τήν ἐνδεχόμενη ἀναθεώρηση ἢ ὀριοθέτηση τῆς μεταξύ τους σχέσεως, θά πρέπει νά γίνη μέ νηφαλιότητα, σεβασμό καί δικαιοσύνη. Κατά τήν γνώμη μου, ἡ συζήτηση πρέπει νά γίνη μέσα ἀπό δύο σημαντικές ἀρχές.

Πρῶτον, πρέπει νά γίνη κατανοητό ἀπό ὅλους τούς Κληρικούς ὅτι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά σεβόμαστε τήν ἐλευθερία τῶν πολιτῶν, ἀκόμη καί τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας πού ἔχουν τίς δικές τους ἀπόψεις γιά διάφορα ζητήματα πού ἄπτονται τῆς ζωῆς τους. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία πάντοτε σεβάσθηκε τήν ἐλευθερία κάθε ἀνθρώπου, τήν ὁποία σέβεται καί αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ἀλλά διαφοροποιεῖται ἡ ποιμαντική ἀντιμετώπιση. Δηλαδή, τό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νά ὁμολογή τήν πίστη της καί νά ἀσκῆ ποιμαντική.

Δεύτερον, πρέπει νά γίνη σαφές ὅτι δέν ἐπιτρέπεται νά ἐλέγχεται καί νά καθορίζεται ἀπό νόμους τῆς Πολιτείας ἡ ἐσωτερική δομή τῆς λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὅποτε, ὁ τρόπος διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας καί ὁ τρόπος ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης τῶν Κληρικῶν εἶναι ἐσωτερική ὑπόθεση τῆς Ἐκκλησίας καί δέν πρέπει νά ρυθμίζεται ἀπό κρατικές παρεμβάσεις, ὅπως δυστυχῶς γίνεται ἀπό διαφόρους λειτουργούς τῆς Δικαιοσύνης. Ἐννοεῖται, βέβαια, ὅτι καί ἡ νομοθετική ἐξουσία γιά κοινωνικά ζητήματα ἀνήκει στήν Πολιτεία, ἡ ὁποία εἶναι ὑποχρεωμένη νά λαμβάνη ὑπ' ὄψη της τήν βούληση τοῦ λαοῦ καί τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Στά δύο αὐτά σημεῖα μπορεῖ νά ἀρχίση ἕνας οὐσιαστικός καί γόνιμος διάλογος, ὅταν οἱ συνθῆκες τό ἀπαιτήσουν, σέ σχέση, βέβαια, μέ ὅσα προαναφέρθηκαν. Πού σημαίνει, νά μήν ἀναμειγνύεται ἡ κρατική διοίκηση μέσα στήν Ἐκκλησία οὔτε ἡ ἐκκλησιαστική διοίκηση νά εἰσέρχεται στίς ἀρμοδιότητες τῆς Πολιτείας.

Τό **συμπέρασμα** τῶν βασικῶν αὐτῶν σκέψεων εἶναι ὅτι ἐπειδή ἀσκῶ ἐκκλησιαστική διοίκηση ὡς Μητροπολίτης περίπου εἰκοσιδύο (22) χρόνια ἔχω δαπιστώσει διάφορα τρωτά σημεῖα στίς σχέσεις μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοικήσεως, στά ὁποῖα χρειάζονται διακριτικές ἀναθεωρήσεις καί ἀλλαγές.

Καθημερινά ἀντιμετωπίζω σοβαρά προβλήματα μέ τά ὁποῖα ἀλλοιώνεται τό ἐκκλησιαστικό πολίτευμα, ἢ, νά τό πῶ καλύτερα, ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δέσμια τοῦ Κράτους καί ὑπόκειται στήν κρατική ἐξουσία καί στά ὄργανα τῆς Πολιτείας. Δυστυχῶς, ἔστω κι ἂν δέν γράφεται, ἐν τούτοις ἰσχύει γιά τήν

Ἐκκλησία τό «νόμω κρατοῦσα Πολιτεία». Γιά παράδειγμα, δέν εἶναι δυνατόν τά πολιτικά Διοικητικά Δικαστήρια σέ κανονικά ἐκκλησιαστικά ζητήματα νά θεωροῦνται καί νά ἐνεργοῦν ὡς τριτοβάθμια διοικητικά ὄργανα, ὅπως ἐπίσης δέν εἶναι δυνατόν ἡ Ἐκκλησία νά μή μπορῇ νά ἐφαρμόζη τό κανονικό της δίκαιο, γιατί δέχεται ἐξωτερικές πιέσεις ἀπό Κρατικές Ὑπηρεσίες.

Τελικά, θεωρῶ ὅτι δέν πρέπει νά γίνεται λόγος γιά χωρισμό Ἐκκλησίας καί Πολιτείας, ἀλλά γιά σαφέστερη ὀριοθέτηση μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί κρατικῆς διοίκησης, ὥστε ἡ Ἐκκλησία νά εἶναι ἐλεύθερη νά διοικῇ τά κατ' αὐτήν, σύμφωνα μέ τό κανονικό της δίκαιο. Ἔτσι, μπορεῖ νά γίνουν μερικές ἀλλαγές γιά τό καλό τῆς Ἐκκλησίας, ὅπωςδήποτε σέ συνεργασία μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο.

Ὅμως, αὐτές οἱ ἀλλαγές νά γίνουν μέ σοβαρότητα, ὑπευθυνότητα καί ὄχι μέσα ἀπό ἰδεολογικά συνθήματα, ἀφελῆ ἐπιχειρήματα, ἐκθέσεις ἰδεῶν καί ἐφηβικές ἐκρήξεις καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Δέν εἶναι δυνατόν «νά κρύβουμε κάτω ἀπό τό χαλί» τίς σοβαρές ἀγκυλώσεις πού παρατηροῦνται στίς σχέσεις μεταξύ κρατικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης.

Ἀπρίλιος 2017

<http://parembasis.gr>